

**STAROKRŠĆANSKE SAKRALNE GRAĐEVINE NA KVARNERSKIM
OTOCIMA CRESU, LOŠINJU, ILOVIKU, ORUDI, KRKU,
SV. MARKU I RABU**

Andre Mohorovičić

UDK 726.5 (497.5-3 Kvarner) (091)

Izvorni znanstveni rad

Andre Mohorovičić

Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb

Autor donosi opsežan povijesni i tipološki pregled starokršćanskih sakralnih objekata na kvarnerskim otocima od 4. do 7. stoljeća s naglaskom na monumentalnu urbanu arhitekturu Krka, Osora i Raba. U topografskoj i morfološkoj klasifikaciji izdvaja nalaze manjih crkava u sklopu bizantskih utvrda uzduž jadranskog plovidbenog puta kao i ostatke sakralnih objekata izvan postojećih naselja.

Uvod

Kvarnerski otoci, smješteni u sjeveroistočnom zaljevu Jadranskoga mora omeđenom istarskom i podvelebitskom obalom, od pradavnih su vremena svojim geografskim položajem na spoju Mediterana s južnom obalom srednjoeuropske kontinentalne regije omogućavali svojim žiteljima da budu povezani s trajnim povijesnim tokovima životnih zbivanja u širokim okolnim zonama obitavanjem ljudskim zajednicama. S toga je razloga nužno pojavu i razvitak određenih kulturnih fenomena na kvarnerskom tlu promatrati isključivo u sklopu bitnih kretanja tisućljetnog slijeda općeg povijesnog razvoja na širokom mediteransko-južnoeuropskom arealu. Međutim, otočna morem okružena odvojenost istovremeno je uvjetovala na tome tlu pojavu određenog stupnja izoliranosti koja daje osobitu draž individualnim varijantama kulturnog izraza ostvarenog na ovoj otočnoj skupini.

S navedenog razloga i pojava specifičnog kasnoantičko-starokršćanskog kulturnog fenomena na tlu Kvarnera posjeduje svoju opsežnu općepovijesnu genezu koju je potrebno u osnovnim geografskim, povijesnim i etničkim crtama naznačiti s razloga objašnjenja općih okolnosti konkretne pojave starokršćanske arhitekture na tome tlu.

Povijesne okolnosti

U kontinuiranom slijedu povijesnih zbivanja - nakon prvih pretpovijesnih kontakata autohtonih Paleomediteranaca s okolnim regijama - pojavom Ilira na našem području počinju tijekom 1. tisućljeća prije Krista intenzivni kontakti s antičkim svijetom, ponajprije s Helenima (Jadranski put, navodi Hekateja, Herodota, Pseudo-Skilaxa, Pseudo-Skimna) a potom (nakon rimskih osvajanja) s Rimskim Imperijem. Nakon rimskog osvajanja Istre, a potom Liburnije i Panonije, područje Kvarnera nastanjeno Histrima i Liburnima biva uključeno u život antičkog rimskog državno-političkog sustava, a time i u tijek povijesnih zbivanja koja klasična, a potom i kasna antička epoha unosi u mediteranski prostor. U tom slijedu životnih pojava iz istočnih rimskih provincija prodire i na naše područje kršćanstvo, što dovodi do prvih uredjenja oratorija i potom gradnje starokršćanskih sakralnih objekata.

S razloga ispravnog razumijevanja povijesne pojave širenja kršćanstva u naša područja, te logike lociranja i gradnje starokršćanskih objekata na otocima Cres, Lošinj, Ilovik, Oruda, Krk, Sv. Marko i Rab potrebno je uvodno navesti nekoliko prethodnih podataka.

Prvi oblici života konsolidirano organiziranih rodovskih zajednica, koje grade oveća utvrđena naselja na spomenutom otočnom području, nastaju u predantičko doba, a naročito tijekom 1. tisućljeća prije Krista, kada Iliri na prirodno, gospodarski, prometno i strateški povoljnim lokacijama podižu svoje snažno utvrđene gradine-kasteljere, na položaju kojih se kontinuirani urbani život ponajviše održao kroz duga povijesna razdoblja. Među mnogobrojnim naseljima na spomenutim su se kvarnerskim otocima ponajviše isticale utvrđene gradine smještene na pogodnim sektorima obale s kojih se moglo nadzirati pomorske putove, zaštićene uvale i zaklone te okolno plodno tlo. Važnost takvih gradinskih uporišta očituje se i u staromediteranskom predantičkom pravilu (P. Skok) prema kojemu je po nazivu najvažnijeg naselja na otoku ovaj dobio svoje ime.

Na većim su se kvarnerskim otocima kao glavna iliro-liburnska pomorska utvrđena uporišta razvili Apsoros (Osor; Apsyrtes nezoi - otoci Cres i Lošinj), Curicum (Krk; Curicum, Curicta - otok Krk) i Arba (Rab; Arba - otok Rab).

Međutim, nakon tisućgodisnjeg autohtonog života Ilira na ovom području dolazi do prodora Rimljana, koji početkom II. st. prije Krista (178-177. god.) prodiru u Istru, a sredinom I. st. prije Krista preko Liburnije u Panoniju. Nakon prodora rimskih legija i pacifikacije osvojenih područja Rimljani, u svrhu osiguranja vlasti, podižu snažna utvrđena uporišta međusobno povezana na kopnu cestama a na otocima pomorskim plovnim putovima. Ova nova uporišta Latini grade ponajviše na slojevima starih ilirskih gradina, budući da su njihove lokacije i nadalje bile najpogodnije za obranu te nadzor prometa i okolnog područja. Tako se i na kvarnerskim otocima, na pozicijama spomenutih istaknutih ilirskih gradina, podižu glavna antička utvrđena uporišta razvijenog urbanog karaktera preuzimajući pritom postojeće nazive Apsoros (Osor), Curicum (Krk) i Arba (Rab). Vremenom se uz spomenuta važna uporišta (građena prema urbanoj shemi antičkog castruma) podižu na tim otocima i sekundarna utvrđena uporišta Crexa (Cres, na uzvisini Sv. Bartolomej), Caput insulae (Beli) i Hibernicia (Lubenice) na otoku Cresu, te Fulfinum (u uvali Sepen podno Omišlja) i potom Korintija (lokalitet Bosar - Sokol istočno od Baške) na otoku Krku.

U navedenim povijesnim okvirima prodora rimske ekspanzije i organizacije antičkog državnog, političkog, gospodarskog, vojnog, civilizacijskog i kulturnog sustava odvijao se život i na tlu kvarnerskih otoka. Vitalni razvoj života na našem području, utemeljen u Augustovo doba, slijedi povijesnu sudbinu Imperija u kojoj nakon prvih stoljeća maksimalne ekspanzije praćene snažnom državnom organizacijom nastupa vrijeme pojave unutrašnjih slabosti uzrokovanih porastom međusobnih socijalnih sukoba, pritiscima neprijateljskih plemenskih formacija na rimski limes te prodiranjem kršćanstva, što dovodi do postupnog rasula zapadne hemisfere Imperija pod udarom ranomedijevalne seobe naroda i konačnog sloma 476. godine.

Za naše razmatranje potrebno je napomenuti da na jadransko obalno područje u početnim stoljećima prvog tisućljeća iz istočnih rimskih provincija naglo prodire utjecaj starokršćanske religiozne ideje čija se vjersko-etička naučanja šire naročito među pauperizirane slojeve Imperija. U tim prvim stoljećima progona i martirija osnivaju se prve tajne kršćanske općine poluromaniziranih Ilira i naseljenih Latina, koje za potrebe kulta uređuju svoje prve skrovite oratorije. Međutim, pred snažnim širenjem kršćanstva morala je konačno uzmaknuti i rimska državna vlast prihvativši 313. godine Milanski edikt o toleranciji.

Širenje i afirmacija kršćanstva odvija se na našem tlu u sklopu burnih povijesnih zbivanja uzrokovanih i povezanih s nestabilnim stanjem u zapadnoj hemisferi Carstva te potom izazvanih pritiscima medijevalne seobe naroda. U prvim seobenim udarima koji prolaze ovim područjima, a koje izaziva ponajprije prolaz Vizigota liburnijskim i histarskim kopnom (399-401. god.) a potom i prodor Huna u sjevernu Italiju (razaranja Aquileje 452. god.), kvarnerski otoci ostaju izolirani i pošteđeni. Tek nakon što je Odoakar 476. godine svrgnuo posljednjeg rimskog cara Romula Augustula, njegova se kratkotrajna vlast proširila i na sveukupno kvarnersko područje, na kojemu traje do vremena prodora Ostrogota (489. god.) koji svladaše Odoakara te potom zagospodare i sjeverojadranskim područjem. Za vladavine ostrogotskog vođe Teodorika (493-526. god.) vlada mirno razdoblje blagostanja (Casiodor).

Nakon smrti Teodorika, Bizant prelazi u protuudar protiv osvajača zapadne hemisfere Imperija. Snažne bizantske vojne formacije zauzimaju 535. godine Dalmaciju i Liburniju te 539. godine preko Istre prodiru u sjevernu Italiju gdje nakon upornih borbi svladaju Ostrogote (552-555. god.). Na osvojenom području Bizant osniva upravno područje Ravenskog egzarchata i na taj način Liburnija i Istra kroz duže vrijeme (539-751. god.) dolaze pod bizantsku vlast. Kvarnerski otoci ostaju, međutim, kao maritimno područje i nadalje pod upravom Bizanta kako u doba kratkotrajnog upada Langobarda (751-774. god.) tako i u doba prodora Franaka (788. god.) na tlo Istre. Štoviše, nakon sklopljenog mira između Bizanta i Franaka (813. god.) istarsko i liburnijsko kopno postaje franački posjed, dok na kvarnerskim otocima (osim u intervalu od 806. do 812. god.) ostaje bizantska uprava.

U tom se turbulentnom razdoblju, snažnim poticajem ranosrednjovjekovnih europskih migracija, pokreću nakon dijaspore (oko 500. god.) snažne formacije plemenskih skupina Slavena koje, prodrijevši kroz međurječje Drave i Save (oko 565. god.), na prijelazu VI. u VII. st. naseljuju područja Istre (599, 600, 602. i 611. god.) i Dalmacije (oko 614. god.). U tim seobenim valovima

prodiru i prve rodovske skupine Slavena-Hrvata s kopna (Vinodol, arheološki nalazi) i na područje kvarnerskih otoka (arheološki nalazi na južnom dijelu otoka Krka i otoku Cresu - lokalitet Lovreški; toponimi stariji od X. st. - Dobrinj, Dragozetići, Halm; jezični relikti - tvrđi i mekani poluglas u govoru otoka Suska), čime nastupa novo povijesno razdoblje i na tom području.

Kratke iznesene naznake povijesnih zbivanja antičkog i prijelaznog kasnoantičko-ranosrednjovjekovnog razdoblja u široj regiji Kvarnera određuju vremenske, teritorijalne, društvene, etničke, političke i opće životne okvire unutar kojih se pojavljuje i širi kršćanstvo na ovom području.

Budući da se kršćanstvo u doba Rimskog Imperija proširuje iz svojih izvorišta u Palestini ponajprije obalama Mediterana, to se prva sjedišta kršćanskih zajednica pojavljuju u istaknutim središtima koja su bila povezana pomorskim plovidbenim putovima s istočnim dijelom Sredozemlja. U našoj su to regiji bila pomorska uporišta Aquileja, Parentium, Pola, Iader i Salona.

Time postaje jasno da su prvi istaknuti objekti starokršćanske arhitekture i na Kvarnerskom arhipelagu nastali u središnjim otočnim naseljima Krku, Osoru i Rabu, a potom i na području manjih naselja te na ladanjskom tlu. Starokršćanski objekti podizani u tim važnim pomorskim, vojnim i lučkim otočnim gradovima predstavljaju reprezentativne bazilikalne građevine nastale u vrijeme antičko-rimske i potom bizantske vlasti što se odrazilo u njihovim tipološkim i stilskim karakteristikama i detaljima.

U analizi tipoloških, strukturalnih i stilskih karakteristika starokršćanskih sakralnih objekata na našem sjevernojadranskom području uočavamo određene osebujne tlocrtne, konstrukcijske i tehnološke varijacije unutar kronološkog razvojnog slijeda njihove gradnje, što omogućuje kako mišljenje da su spomenuta rješenja pretežno rezultat lokalnog razvoja na sjeveroistočnom obalnom pojasu Jadrana (R. Egger), tako i shvaćanje da su naši primjeri dio širokog tipološko-stilskog kruga starokršćanske arhitekture mediteranskog prostora (A. Gnirs, O. Wulff, C. M. Kaufmann, H. Holtzinger, K. O. Hartmann, K. Woermann, Č. Truhelka - dokumentaciju iz djela citiranih autora vidi u radovima A. Mohorovičića objavljenim u Ljetopisu akademije br. 59 i 62).

Otok Krk

U gradu je Krku, na istoimenom otoku, unutar gradskim zidinama obuhvaćene ortogonalne sheme urbanog uličnog rastera antičkog castruma, uz južni obodni rub gradskog areala na inzuli velikih ruševnih antičkih gradskih terma pronađen prostrani starokršćanski sakralni kompleks (A. Mohorovičić). Na tom se lokalitetu ponajprije u prostoru već urušenih terma podiže prvi oratorij, ostaci kojega (s mozaiknim podom od rezanih kockica opeke) su pronađeni uz vanjski rub sjevernog zida katedrale. Identičnost toga nalaza s pronađenim slojem oratorija u sklopu Eufrazijeve bazilike u Poreču, datiranim u drugu polovicu IV. st. (A. Šonje), ukazuje na istodobnost gradnje oratorija u Krku. Ovom sloju vjerojatno je pripadala i ranije otkrivena piscina susjednog baptisterija prekrita očuvanim simboličnim slojem šljunka (rana tradicija rijeke Jordan - I. Žic). Međutim, glavni objekt ovoga starokršćanskog kompleksa predstavlja monu-

mentalna trobrodna bazilika podignuta na podlozi antičkih terma koje su obuhvaćale pravokutnu inzulu antičkog urbanog rasporeda Curicuma. Južni dio urušenih terma (palestru?) prekrilo je zdanje bazilike, od koje je očuvan dio zidova (ugrađenih u romaničku i potom baroknu pregradnju današnje katedrale Sv. Marije), stupovi sa starokršćanskim kapitelima, temelji apsidalnog začelja i mnogi manji fragmenti. Prema tipološkoj i stilskoj klasifikaciji bazilika potječe iz predjustinijanskog razdoblja prijelaza V. u VI. st. (A. Mohorovičić). Monumentalni karakter ove bazilike dokazuje otkrivena arkadura (uzidana u baroknu pregradnju) originalnih stupova s izvanrednom obradom kapitela (u lijevoj kolonadi) obogaćenog reljefnim prikazom starokršćanskih simbola ribe flankirane s dvije ptice.

Na napuštenoj lokaciji drugog antičkog urbanog središta na otoku Krku Fulfinuma, koje bijaše smješteno uz uvalu Sepen podno Omišlja, nalaze se, dijelom do visine krova, očuvane zidine monumentalne starokršćanske bazilike s pristupnim narteksom te podužnim trobrodnim naosom s bočno (poput transepta) istaknutim priključenim protezom i dijakonikonom na začelju te interpoliranim slobodnostojećim apsidalnim paravanom u pravokutnom presbiteriju (A. Šonje). Mjerilo i tipološke karakteristike prezentiraju izuzetni primjer sakralnog objekta V. stoljeća.

Na danas osamljenoj uzvisini krševitoga jugoistočnog izdanka (poluotok Sokol) otoka Krka, iznad lokaliteta Bosar, nalaze se ruševni ostaci utvrđenog bizantskog naseljenog uporišta danas nazvanog Korintija (A. Faber). Unutar perimetralnih zidina nalaze se, u zapadnom arealu, utvrde, ruševni ostaci omanjeg bazilikalnog starokršćanskog sakralnog objekta s apsidom, čije vanjske strane zidova prati ritam lezena. Ovaj utvrđeni lokalitet pripada nizu bizantskih uporišta podignutih u VI. i VII. st. uz našu obalu.

Nešto sjevernije (oko 10 km) od Korintije, na strmoj, buri izloženoj, krševitoj istočnoj obali otoka Krka, nalaze se na teško pristupačnom lokalitetu poluotoka Glavina ruševine identičnoga bizantskog utvrđenog uporišta danas zvanog Stari grad. U zaštićenoj uvali Ogrul južno od Slavine očuvani su ruševni zidovi jednobrodnog izduženog bazilikalnog starokršćanskog sakralnog objekta koji tipologijom lezena na vanjskoj strani apside i (gljivastim) oblikom otvora pripada fazi gradnje objekta u Korintiji ili Sv. Damjana iznad Barbata na otoku Rabu (Z. Brusić).

Indicije za postojanje nalaza manjih starokršćanskih sakralnih objekata (poligoni vanjski parametar apside) na otoku Krku mogu se naslutiti na obalnoj lokaciji u uvali Klimno i uz obalu Male luke pokraj lokaliteta Bosar.

Otok (školj) sv. Marka

Na jugoistočnoj strani otoka sv. Marka, smještenog između kopna i sjevernog izdanka otoka Krka, nalaze se na krševitoj uzvisini ostaci bizantskog utvrđenja-refugija, unutar oštećenih zidina kojega se uz ostale gradevine zapažaju fragmenti sakralnoga objekta konstruiranog tehnikom ranije spomenutih kasnoantičkih (bizantskih) crkvi.

Otok Rab

U središnjem se naseljenom uporištu otoka, gradu Rabu, u kasnoantičko doba podižu tri istaknuta starokršćanska sakralna kompleksa. Na urbanoj podlozi antičkog utvrđenog municipija grade se na dominantnom hrptu naseljenog poluotoka starokršćanska crkva sv. Tome (porušena), izvorna starokršćanska bazilika (pregrađena u drugoj polovici XI. st. u ranoromaničku katedralu) sv. Marije Velike i starokršćanska bazilika sv. Ivana Evanđeliste (M. Domijan).

Tlocrt trobrodne crkve sv. Marije Velike s vanjskom poligonom perimetralnom linijom apside, očuvani kapiteli te originalni dijelovi ciborija omogućuju datiranje gradnje objekta u vrijeme od druge polovice V. do druge polovice VI. st. Širok prostor ove relativno kratke bazilike odaje kontemplativni ugođaj izvornog koncepta.

Na sjeverozapadnom dijelu povišenog poluotoka, uključenom vjerojatno u prostor antičkog gradskog areala (J. Medini, M. Suić), nalaze se ruševni ostaci monumentalne starokršćanske trobrodne bazilike sv. Ivana Evanđeliste pregrađene također u doba romanike. Ostaci substrukcije, nalazi mozaika na podu apside i lijeve lađe, te izuzetno rješenje apside s deambulatorijem (možda utjecaj salonitanskog uzora) ukazuju na istaknutu vrijednost starokršćanskog sloja ovoga objekta (A. Mohorovičić).

Romanička transformacija katedrale sv. Marije Velike, njezin jedinstveni romanički zvonik, kao i romanički zvonik crkve sv. Ivana Evanđeliste pripadaju svojom iznimnom stilskom kompozicijom temeljnom spomeničkom registru našega srednjovjekovlja.

Jugoistočno od grada Raba, na hridi brijega iznad obalnoga naselja Barbat, nalaze se ruševine kasnoantičke bizantske utvrde Sv. Damjan. Unutar perimetra trouglastih obrambenih zidina uz ostatke rasutih temeljnih zidova zgrada i cisterne sačuvani su i dijelovi jednobrodnog sakralnog objekta Sv. Kuzme i Damjana s apsidom koja je na vanjskom plaštu zida obogaćena nizom lezena nadvišenih lukovima.

Otoci Cres i Lošinj

U najstarijem (pretpovijesnom, antičkom i ranosrednjovjekovnom) središnjem naseljenom utvrđenom uporištu otočne skupine Cres - Lošinj, gradu Osoru, nalaze se - na jugoistočnom rubnom području, antičkim zidinama (dijelom očuvanim) okruženog, pravilnog urbanog rastera gradskog areala Apsorosa - fragmentarni slojevi prostranog starokršćanskog sakralnog kompleksa (B. Fučić) koji je bio sijelom osorske biskupije. Ispod recentne grobljanske crkve sv. Marije, nalaze se dva tipološki zanimljiva sloja starokršćanskih bazilikalnih objekata. Starijem sloju pripadaju masivni temelji omanje bazilike s izduženom potkovastom apsidom (svojtvenom građevinama V. st.). Ovaj je objekt (vjerojatno rano uništen) bio dijelom prekrit novom gradnjom prostrane dvojne bazilike razvijenog starokršćanskog stila, koju prema tlocrtnoj tipologiji, očuvanoj konstrukciji lijeve apside do visine zaobljenja konhe (danas ugrađene u apsidu postojeće crkve) i fragmentarnim nalazima podnog mozaika možemo datirati u prvu polovicu VI. st. (A. Mohorovičić). Pokraj ovoga bazilikalnog kompleksa nalaze se očuvani dijelovi samostalnog objekta baptisterija s podnožnim elementima centralno smještene šesterostrane piscine.

Padom vitaliteta grada Osora (XV. st.), uzrokovanim seobom venecijanske uprave u Cres, utvrđena se gradska naseljena površina smanjuje na pola (novi poprečni gradski zid), te biskupija napušta staro sjedište i gradi novu katedralu (XV.-XVI. st.) u zapadnom dijelu Osora.

Na ovoj otočnoj skupini nalaze se (osim navedenih starokršćanskih objekata biskupskog središta u Osoru) ostaci mnogih starokršćanskih sakralnih objekata na pustim nenaseljenim lokacijama.

Tako su na omanjem proplanku danas puste istočne obale srednjega dijela otoka Cresa, nešto južnije od uvale Hrušćica, na lokaciji zvanoj Lovreški (s nalazima pretpovijesnog, antičkog i potom starohrvatskog arheološkog sloja), u sklopu kasnije prigradnje identificirani do visine krovne strehe očuvani zidovi starokršćanske omanje bazilike sv. Lovre, koju tipološki definiraju peterostrana vanjska linija sačuvane apside (justinijansko doba), konstrukcija nadsvođenja otvora (gljivasta), struktura zida (pločasti lomljenjaci) i nekada vidljivi tragovi zidnih slika (A. Cella).

Istom tipološkom sloju malenih starokršćanskih bazilika s poligonim vanjskim perimetrom apside pripada supstrukcija crkvice sv. Andrije na groblju naselja Punta Križa na jugu otoka Cresa, od koje je sačuvan dio zida (apsida i bočni zidovi) na koje je u doba romanike jednostavno nadograđena potrebna (manjkava) konstrukcija zida s drvenim krovštem, pri čemu je izvršena korekcija orijentacije bazilikalne osi, što je vidljivo kako u vanjštini objekta u pomaku sjeveroistočnog ugaonog brida tako i u nutrini u diskontinuiranoj liniji trijumfalnoga luka nad apsidom (A. Mohorovičić).

Navedenom povijesnom sloju pripadaju nadalje dijelovi sačuvane supstrukcije crkvice sv. Vida u istoimenom naselju Sv. Vid na visoravni istočne obale srednjega dijela otoka Cresa, na čijim je starokršćanskim ostacima poligone apside i zida (gotovo identično kao kod objekta u Punta Križu) u doba romanike nadograđena nova do danas očuvana crkvica, kao i ostaci crkvice s poligonom vanjskom konturom apside u Zaglavcu nad Vranom na središnjem dijelu otoka Cresa (A. Mohorovičić).

Osim tipoloških rješenja s poligonom konturom vanjskog perimetra apside nalazimo na našem tlu i starokršćanske objekte lokalne izgradnje sa zaobljenom vanjskom konturom apside u dvije varijante (karakteristične za pučka periferna područja) kod kojih je u prvoj apsida produžene (često potkovaste) tlocrtne konture (O. Wulff, A. Springer, C. M. Kaufmann, Č. Truhelka) a u drugoj plosnate tlocrtne linije s plitkim tjemenom (O. Wulff, C. M. Kaufmann). Tipu starokršćanskih objekata s izduženom apsidom pripada već spomenuti donji sloj (mala bazilika) biskupskog kompleksa u Osoru, tipu objekata s gotovo polukružnom apsidom pripada nalaz temeljnog zida izdužene bazilike nepoznatog titulara u pustoši zaljeva Studenčić (ispod naselja Čunski) na zapadnoj obali otoka Lošinja, kao i očuvani temeljni sloj oveće starokršćanske bazilike (s tragovima podnog mozaika) nepoznata titulara uz obalu malenoga zatona Martinšćica na južnom dijelu otoka Cresa (između Osora i Punta Križa), dok objektima s izrazito plosnatom apsidom pripadaju ruševni ostaci bazilikalne crkvice sv. Andrije na zaravanku iznad uvale Sićadrija na sjevernoj obali otočića Ilovika istočno od istoimenoga naselja.

Konačno na ranije spomenutom lokalitetu malenog zatona Martinšćica, smještenom na južnom dijelu otoka Cresa nedaleko od Punta Križa, ubicirane su

(pokraj već navedenih ostataka temeljnog zida starokršćanske bazilike) u gustišu zaraštene ruševine velikoga sakralnog objekta (na koje je ukazao B. Fučić). Analiza i izmjera objekta u fazi istraživanja su ukazale na nalaz starokršćanske crkve (sv. Martina?) neobične tlocrtne i konstrukcijske sheme. Po prostornom i tlocrtnom rasporedu ovaj objekt pripada starokršćanskom tipu tzv. armenskog križa (dva podjednaka duža podužna i dva jednaka poprečna kraća kraka) s velikom apsidom u začelju. Tipološkom klasifikacijom cijeloga kompleksa (A. Mohorovičić), pločastom strukturom zida, tipom otvora (očuvanih na bočnom zidu), tehnologijom gradnje te prigradenim manjim bazilikalnim aneksom uz desni rub apside (prisutnim i u drugim primjerima - Ć. Truhelka) ovaj objekt određene dedukcije armenskog tipa predstavlja izoliranu koncepciju ostvarenu na ovom području i možda služi kao neki prijelaz na nepravilniju pojavu sličnog tlocrta na području Noricum (R. Egger).

Prikaz arhitektonskih objekata starokršćanskog razdoblja podignutih na otocima kvarnerskog arhipelaga zaokružiti ćemo s dva izuzetna primjera locirana na grupi sitnih otočića Palacolu i Orudi, koji s juga štite ulaz u akvatorij okružen otocima Pag (sjeverni dio), Rab, Krk, Cres i Lošinj. S razloga nadzora nad plovidbenim putovima uz istočnu obalu Jadrana Bizant je podizao izolirane utvrde (od kojih smo na kvarnerskom području naveli uporište Sv. Damjan na otoku Rabu, Korintiju i Glavinu na otoku Krku te Sv. Marko na istoimenom otočiću) u svrhu zaštite plovidbe i pučanstva (Z. Gunjača, Z. Brusić). Na južnom otočiću Palacol podignuta je dobro očuvana bizantska utvrda četverokutnog tlocrta ojačana jednom ugaonom oblom kulom. Na susjednom većem sjevernom otočiću Oruda nalaze se ruševni ostaci velike starokršćanske trobrodne i troapsidalne bazilike sv. Ivana povezane s temeljnim zidovima susjednih objekata (samostan?). Očuvana konstrukcija polukružnih apsida, dijelovi zaobljenog zida glavne apside s otvorom na začelju, masivna ležišta diobenih arkadura u trijumfalnom zidu između apsida kao i struktura konstrukcije zida ukazuju na perifernu varijantu starokršćanske arhitekture bizantskog razdoblja na našim otocima.

Predstavljeni kratki prikaz gradnje objekata starokršćanske arhitekture na otočnom području Kvarnera u razdoblju od IV. do VII. st. dokazuje intenzitet života i istovremenu povezanost žitelja ovoga izoliranoga područja s općim kulturnim zbivanjima na širokim mediteranskim prostranstvima.

ARCHITETTURA PALEOCRISTIANA SULLE ISOLE DEL QUARNERO, CRES, LOŠINJ, ILOVIK, ORUDA, KRK, SV. MARKO E RAB

Andre Mohorovičić

Le isole del Quarnero, che si trovano nel golfo nordorientale del Mare Adriatico, sono chiuse dalla costa dell'Istria e da quella sottostante al Velebit. Il grado specifico di isolamento di questo gruppo insulare ha condizionato la peculiarità dell'espressione culturale. Nelle prime penetrazioni barbare in questa regione, quella dei Visigoti che attraversano il territorio liburnico e istriano (399-401), e poi degli Unni nell'Italia settentrionale (devastazione di Aquileia nel 452), le isole del Quarnero furono risparmiate. Il breve regno di Odoacre si estese anche al territorio del Quarnero (476-489) fino alla penetrazione degli Ostrogoti. Dopo la conquista bizantina della Dalmazia, della Liburnia e dell'Italia settentrionale s'istituisce il possedimento amministrativo dell'Esarcato di Ravenna con il conseguente passaggio della Liburnia e dell'Istria per un lungo periodo sotto il potere bizantino (539-751). Le isole del Quarnero come territorio marittimo restano anche ai primi del IX sec. sotto la giurisdizione di Bisanzio.

Le prime architetture paleocristiane importanti sorsero anche nell'arcipelago del Quarnero nei centri principali delle isole, Krk, Osor, Rab, e quindi anche sul territorio degli abitati minori. Nella città di Krk (Curicum) sulle rovine delle antiche terme sorge il primo oratorio, e poi anche un ampio complesso paleocristiano con basilica a tre navate d'epoca pregiustiniana. In un altro centro urbano, Fulfinum (Golfo di Sepen sotto Omišalj), si è conservata fino al tetto una monumentale basilica del V sec. con narcece, con protesi e diaconico rilevati come un transetto e con abside interpolata nel presbiterio rettangolare. Nell'ambito della fortificazione bizantina di Korintija sulla penisola di Sokol è stato ritrovato un edificio a basilica con abside, e i resti di una chiesa sono stati ugualmente scoperti nell'ambito di un rifugio bizantino sull'isola di Sv. Marko tra la terraferma e l'isola di Krk.

Nella città di Rab sono state ritrovate tre monumentali basiliche paleocristiane: la chiesa di S. Maria Grande con abside poligonale, la chiesa di S. Giovanni Evangelista con deambulatorio e mosaici pavimentali e la chiesa distrutta di S. Tommaso. Sopra il paese di Barbat vi sono le rovine di una fortezza bizantina con la chiesa di S. Cosma e Damiano.

Nella città di Osor (Apsoros) sotto la chiesa cimiteriale di S. Maria vi sono due strati di edifici paleocristiani: una piccola basilica con abside semicircolare del V sec., una basilica doppia con mosaico della prima metà del VI sec. e un battistero a se stante con piscina esangolare.

Nella parte centrale dell'isola di Cres in località Lovreški vi è la piccola basilica di S. Lorenzo con abside pentagonale. Ha un'abside poligonale anche la chiesa di S. Andrea a Punta Križ a sud dell'isola. Nell'insenatura di Martinšćica nella parte sud di Cres sono state ritrovate una basilica a tre navate e le rovine di un grande edificio sacro del cosiddetto tipo a croce armena.

Sulle isolette di Palacol e Oruda che proteggono a sud l'ingresso al territorio acquatico del Quarnero sorgono fortezze bizantine per la tutela della via di comunicazione marittima. Al complesso fortificatorio di Palacol appartiene anche la basilica a tre navi e a tre absidi di S. Giovanni.